

**De crypte van Almen:
Quick scan van de crypte onder de Protestantse
kerk in Almen, Gelderland**

drs. N.T.D. Eeltink

Osteologische Rapportage Aestimatica 18

Aestimatica

Archeologisch, Osteologisch en Cultuurhistorisch Adviesbureau

Postbus 154 / 7550 AD Hengelo (NL) / Telefoon: 074 750 42 69
E-mail: info@aestimatica.nl / Web: www.aestimatica.nl

2 Inhoudsopgave

1	-	Titelblad	-	-	-	-	1
2	-	Inhoudsopgave	-	-	-	-	2
3	-	Administratieve gegevens	-	-	-	-	2
4	-	Voorwoord	-	-	-	-	4
5	-	Inleiding	-	-	-	-	5
6	-	Werkwijze	-	-	-	-	8
7	-	Resultaten	-	-	-	-	8
8	-	Conclusies	-	-	-	-	12
9	-	Literatuur	-	-	-	-	13

3 Administratieve gegevens

Projectcode Aestimatica:	AlmMumm
Uitvoerder:	Aestimatica Archeologisch en Cultuurhistorisch Adviesbureau
Onderzoeker en auteur:	drs. N.T.D. Eeltink; Aestimatica, senior KNA-archeoloog & KNA-specialist fysische antropologie
Opdrachtgever:	Kerkenraad van de Protestantse Gemeente Almen
Onderzoeksobject:	De crypte van de Protestantse kerk te Almen (Gld.)
Vindplaats:	<ul style="list-style-type: none">• Protestantse kerk, Dorpsstraat 36, 7218 AH Almen• Kaartblad 33F; RD-centrumcoördinaat crypte: 217.631/463.627• Rijksmonumentnummer: 16710
Onderzoekstype:	Quick scan
Rapportage:	Osteologische Rapportage Aestimatica 18
Afbeeldingen en opmaak:	drs. N.T.D. Eeltink / Aestimatica (anders aangegeven in bijschrift)
Publicatiedatum:	4 november 2019

Afbeelding 3: Ventilatieopening van de Almense crypte aan de zuidzijde van de kerk.

Afbeelding 4: De crypte van Almen, zicht op het zuidoosten.

Afbeelding 5: De crypte van Almen, zicht op het zuidwesten.

4 Voorwoord

Dit rapport betreft een quick scan van de crypte van de Protestantse kerk te Almen (Gld.), geen systematisch integraal onderzoek. Het project is uitgevoerd in opdracht van de kerkenraad van de Protestantse Gemeente Almen. Het onderzoek werd verricht door Norbert Eeltink (Aestimatica) in de functie van senior archeoloog en fysisch antropoloog en vond plaats op 12 juli 2019.

Dit project is voortgekomen uit een structurele interesse en een concrete aanleiding. Wie bij de middeleeuwse kerk van Almen staat, kan door twee kleine openingen aan weerszijden van de kerk in een grafkelder kijken en in dit souterrain een verzameling doodskisten zien (afbeelding 3). Binnen in de kerk kan de geïnteresseerde bezoeker vervolgens kijken naar acht oude foto's van het interieur en zien dat in de ondergrondse ruimte geheel intacte doodskisten van zowel volwassenen als kinderen staan (afbeelding 4, 5 & 6). Zelfs de handvatten zitten er nog aan.

In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw werden in deze graftombe overleden familieleden bijgezet vanuit de nabij gelegen voorname huizen "De Ehze" en "Het Hulze". De grafkelder of crypte is niet toegankelijk, of beter, niet meer toegankelijk, want tot in 1849 was in het kerkgebouw een ingang via een trap en een deur (afbeeldingen 6, derde rij rechts & 12).

Afbeelding 6: Foto's uit 1885 van de doodskisten in de Almense crypte, gemaakt door koster Gerrit Huurnink (© Protestantse Gemeente Almen).

Sinds de sluiting in 1849 is de crypte toch een enkele keren bezocht en weer afgesloten, in elk geval in 1915, 1967 en 1985. Na elk van die drie betredingen vertellen enkele bezoekers dat ze in kisten hebben gekeken en daarin goedbewaarde menselijke lichamen hebben gezien, zelfs nog met kleding aan: natuurlijke mummies. Dat de doodskisten en hun inhoud zo goed bewaard zijn, is geen toeval. De twee met tralies afgesloten kleine openingen die nu nog bestaan zorgen voor een trek door de kelder, een luchtstroom die vocht afvoert. Er zijn, zeldzaam maar vergelijkbaar, meer grafkelders met mummies bekend, bewust zo gemaakt

om de lichamen die werden bijgezet uit te drogen en te conserveren (Kok 2005, 228).

De spannende verhalen van de ooggetuigen hebben uiteraard een eigen plaats verworven in de plaatselijke geschiedschrijving en samenleving. Verhalen over de Almense mummies worden van

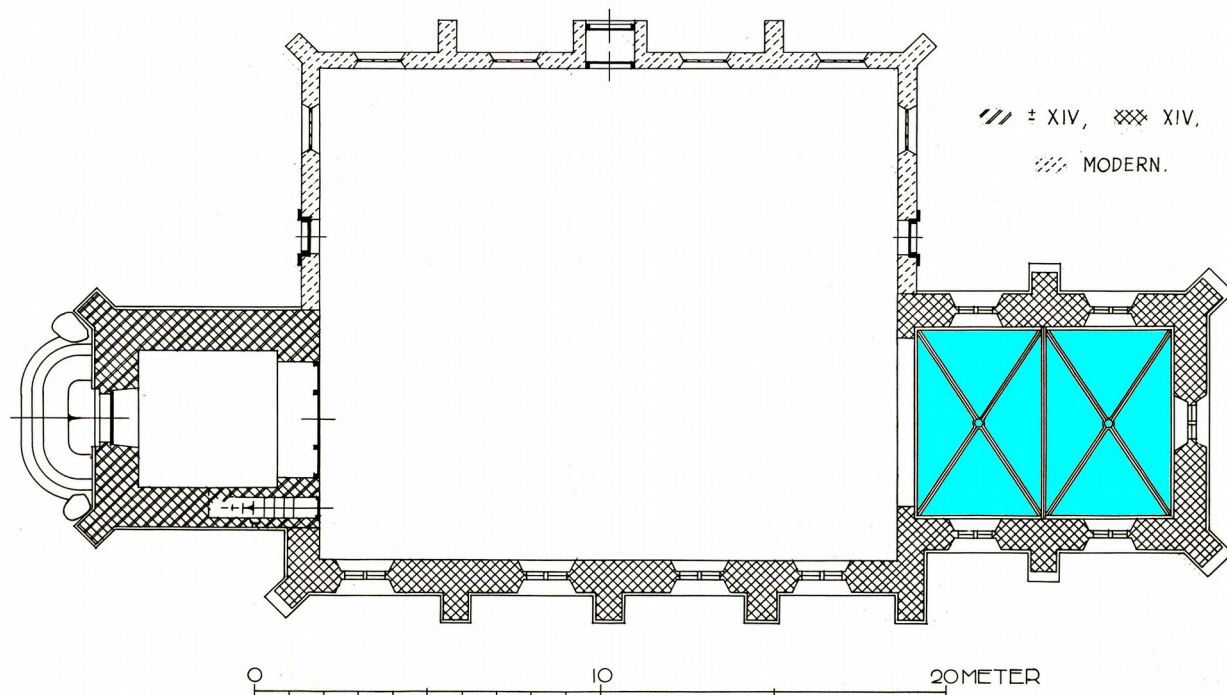
generatie op generatie overgedragen en graag gedeeld met bezoekers. In het recente verleden groeide echter de behoefte aan kennis en met de toename van het toerisme werd de vraag naar informatie in de loop der tijd steeds sterker. Deze behoefte zal enkel toenemen nu in 2018 direct tegenover de kerk STAAL, Museum **Staring in Almen**, is geopend, want de cultuurhistorische focus van STAAL trekt bezoekers die zich ook voor de kerk en de mummies zullen interesseren. Bovendien is de crypte van Almen zo bijzonder dat er vele open wetenschappelijke vragen zijn.

De concrete aanleiding was belangstelling van de oud-conservator van het Natuurhistorische Museum in Maastricht, Ed de Groot (Dijksman 2018). Ed heeft al jaren een speciale interesse in natuurlijke mummies en heeft in het Maastrichtse museum in 2000 ook een tentoonstelling over dit onderwerp gehouden. De verhalen over de mummies van Almen deden hem contact zoeken met Joost Dijksman, lid en medeoprichter van de Gorsselse historische vereniging De Elf Marken. Vanuit hun gesprekken kwam de crypte en de daarin aanwezige mummies onder de aandacht van een groeiend aantal Almenaren en groeide de overtuiging dat meer kennis gewenst is. Deze aanleidingen bracht een groep mensen samen die zich in een comité organiseerden met de doelstelling om meer te weten te komen over de Almense grafkelder en de mummies. Daarbij werden zij geadviseerd door dr. Michel Groothedde, gemeentelijk archeoloog van Zutphen. Het resultaat was de start van een concreet project en de hier gerapporteerde quick scan.

Aestimatica dankt de kerkenraad en zijn vertegenwoordiger Sietze Weesjes en het Almense comité, in het bijzonder (alfabetisch) Joost Dijksman en Chris Klein Nengerman. Daarnaast dankt Aestimatica eveneens alfabetisch Ed de Groot, Michel Groothedde en Erica Rompelman.

5 Inleiding

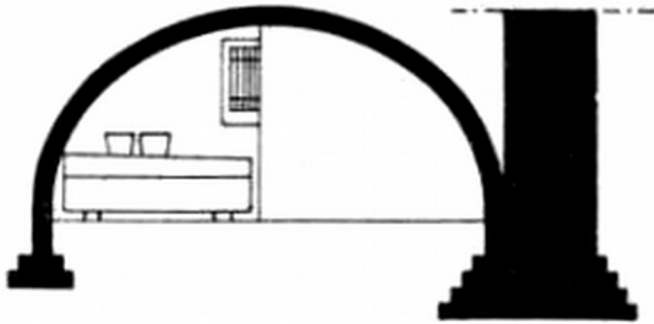
De Protestantse kerk van Almen is een van oorsprong éénbeukige 14de-eeuwse bakstenen kerk (afbeelding 1 = titelblad boven: Kerk van Almen in 1981, noordzijde (© Beeldbank RCE nr. 20007231)). In 1849 is de kerk aan de noordzijde vergroot met een uitbouw (De Graaf 1926, 301). Aan de oostzijde was destijds een consistoriekamer (= ruimte voor bijeenkomsten) met een kruisgewelf aanwezig (afbeelding 7, het koor / de voormalige consistorie in blauw).

Afbeelding 7: Plattegrond van de kerk, tekening uit 1947 (© Beeldbank RCE nr. 30000562).

Dit deel van de kerk werd oorspronkelijk gebouwd als koor, in katholieke kerken is dat het deel van de ruimte aan de oostzijde waar het hoofdaltaar is geplaatst. Onder dit voormalige koor c.q. consistorie van de kerk bevindt zich een grafkelder, waardoor de vloer van de consistorie ook hoger was dan het schip van de kerk. Deze grafkelder kan gezien de afmetingen, de aanvankelijke toegankelijkheid en de locatie beter als crypte worden omschreven. De crypte heeft een tongewelf, wat afwijkt van de bouwwijze van de kerk en met name het koor (afbeelding 8).

GRAFKELDER 1/2 KERK TE ALMEN [GLD]
DOORSNEDEN.

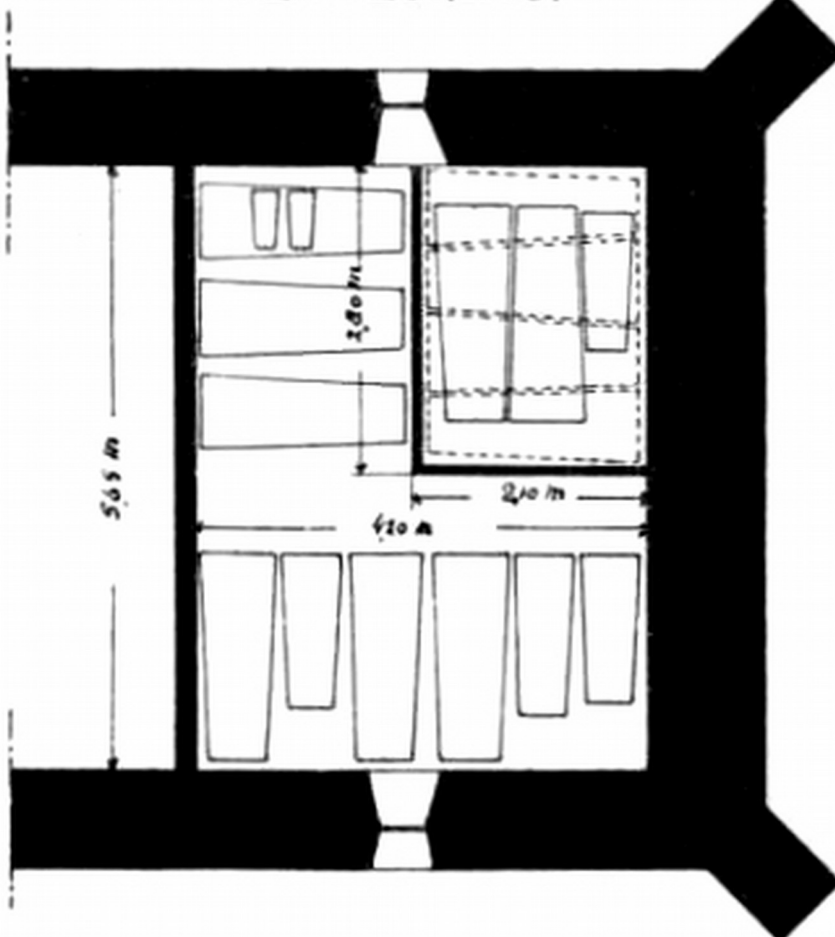

Afbeelding 8: Doorsnede van de Almense crypte, gezien vanuit het zuiden (De Graaf 1926, 307).

De afmetingen van de crypte bedragen volgens De Graaf van west naar oost $\pm 4,20$ m en van noord naar zuid $\pm 5,65$ m (afbeelding 9) (Idem, 307). De hoogte van de crypte bedraagt volgens De Graaf $\pm 1,80$ m.

De crypte ligt niet onder het hele koor. De westmuur van de crypte ligt gezien de tekeningen op een ruime afstand ten oosten van de westelijke rand van het koor (afbeelding 7 & 9).

FLATTEGROND.

Afbeelding 9: Plattegrond van de Almense crypte (De Graaf 1926, 307).

In de noord- en zuidmuur zijn tegenover elkaar twee met tralies voorziene kleine ventilatieopeningen aanwezig ($\pm 0,5$ m²).

In de noordoosthoek is een kwart van de crypte geheel afgescheiden als bijruimte door middel van een enkelsteensmuur (De Graaf in 1926: afmetingen bijruimte $\pm 2,10 \times 2,80$ m). De plaatsing van deze afscheidingsmuur voor de noordelijke ventilatieopening is een aanwijzing dat deze bijruimte een latere toevoeging aan de crypte is.

Oorspronkelijk kon de crypte worden betreden vanuit de consistorie via

een trap met aan het eind een deur (zie onder). In hetzelfde jaar waarin de noordelijke uitbreiding van het kerkgebouw werd gerealiseerd, werd deze ingang afgesloten, namelijk op 16 augustus 1849 (Idem, 304). Het is goed mogelijk dat dit is gedaan als gevolg van het in 1829 in werking getreden Koninklijk Besluit van 1827 dat het begraven in kerken verbood (Kok 2005, 117).

In 1915/1916 werd de kerk gerestaureerd. Daarbij werd de tussenmuur die de consistorie afscheidde van het schip verwijderd en weer bij de gebedsruimte getrokken. Aangezien de vloer van dit gereconstrueerde koor hoger is dan de vloer van het schip, is hierdoor feitelijk een hoogkoor ontstaan (afbeelding 2 = titelblad onder). Tijdens deze restauratie kwam in 1915 de trap naar de crypte weer tevoorschijn (Leeuwarder Courant 27-9-1962). Aan het einde daarvan lag een deur. Volgens een door aannemer Albert Wentink op een doods-kistdeksel geschreven graffiti werd de crypte geopend op 26 februari 1915. Diverse mensen hebben toen de kelder bezocht, waaronder J. de Graaf, secretaris van Gorssel. Hij vermeldt in zijn boek uit 1926 dat een dikke laag stof moest worden verwijderd van de kisten (De Graaf 1926, 305). De Graaf heeft de crypte uitgebreid onderzocht en beschreven. Behalve de architectuur van de crypte, ging zijn aandacht ook uit naar de aanwezige doods-kisten, elf in de hoofdruimte en zeven in een afgesloten bijruimte. Hij verschaftte zich ook directe toegang tot de dichtgemetselde bijruimte van de crypte (zie onder). Hij documenteerde met koperen kopspijkertjes op de deksels van de doods-kisten aangebrachte teksten over de overledenen (afbeeldingen 6, linksboven & 17). Mummies noemt De Graaf echter niet. Twee dan nog levende ooggetuigen geven daarentegen in de Leeuwarder Courant van 27 september 1962 specifieke beschrijvingen van mummies die ze in 1915 hebben gezien. De resultaten van het onderzoek van De Graaf werden in 1926 gepubliceerd in zijn boek over het verleden van Gorssel. De deur naar de crypte werd vervolgens weer dichtgemetseld, het trapgat opgevuld en het geheel verdween onder een nieuwe stenen vloer van het hoogkoor.

Bij aanpassingen aan de kerk en vernieuwing van het interieur in 1967 heeft een groep Almenaren zich nogmaals toegang tot de crypte verschaft door een gat in het gewelf te hakken (De Grood 2018). Daarbij zouden kisten zijn geopend, dia's zijn gemaakt en naar verluid zelfs een 8 mm film. Deze opnamen zijn voor zover bekend niet bewaard gebleven. Na deze betreding werd het gat in het gewelf afgedekt met een betonnen plaat en verdween onder de vloer.

Afbeelding 10: Aannemer H. Wentink (kleinzoon van Albert Wentink) in de zuidelijke ventilatieopening van de crypte tijdens werkzaamheden aan de tralies in 1985 (© Protestantse Gemeente Almen).

In 1985 moesten de tralies voor de ventilatieopeningen worden vervangen, aangezien deze doorgeroest waren (Idem). De uitvoerende aannemer, de heer H. Wentink, heeft toen ook een hoeveelheid bouwpuin verwijderd (afbeelding 10). Tijdens de werkzaamheden heeft de toenmalige koster, de heer Gerrit Huurnink, foto's in de crypte gemaakt. Ook enkele andere Almenaren hebben de crypte bezocht. Daarbij werd ook een doods-kist geopend, waarbij werd vastgesteld dat in deze kist een mummie met kleding en laarzen aanwezig was. Door het plaatsen van nieuwe tralies werd de crypte weer afgesloten.

Na dit laatste bezoek is voor zover bekend niemand meer in de crypte van Almen geweest tot de start van het hier gerapporteerde project in 2019.

6 Werkwijze

De bovenstaande samenvatting van de geschiedenis en bekende betredingen van de crypte is gemaakt als basis en referentiekader voor de waarnemingen zoals die werden gedaan bij de hier gerapporteerde quick scan. De quick scan bood tevens tot op zekere hoogte de mogelijkheid om de juistheid of waarschijnlijkheid van de historische informatie in grote lijnen te bepalen.

Het hoofddoel van de quick scan was enkel om vast te stellen of mummies in de crypte aanwezig zijn. Daarnaast werd de algemene situatie in de crypte beoordeeld en vastgelegd, enerzijds als basisinformatie voor het formuleren van een beheerplan en anderzijds als mogelijk startpunt voor een eventueel onderzoeksplan. In feite was de quick scan niet meer dan een korte eerste verkenning en bestond dan ook uit niet meer dan een visuele inspectie en een basale fotografische documentatie (afbeelding 11). Er werd niets meegenomen uit de kelder. Op een enkele uitzondering na (zie onder) werden ook geen veranderingen aan de crypte aangebracht.

7 Resultaten

Afbeelding 11: De uitvoering van de quick scan (zicht door zuidelijke ventilatieopening).

De crypte bestaat uit een noord-zuid gericht tongewelf. Het gewelf is in goede staat en was bepleisterd of vertind, net als de muren. Dit pleisterwerk is in het verleden voor het grootste deel van het metselwerk gevallen (afbeelding 11). De hoogte van het gewelf is groter dan 1,80 m die De Graaf vermeldt.

De ventilatieopeningen werken ondanks de door de muur van de bijruimte opgedeelde noordelijke opening goed (afbeeldingen 11 & 17). In de crypte is een sterke luchtstroom aanwezig, waaruit blijkt hoe effectief het ontwerp van de crypte om lichamen te conserveren is. Tijdens de quick scan stond er amper wind en het verschil in temperatuur aan beide zijden van de kerk was voldoende om de luchtstroom goed op gang te helpen.

Afbeelding 12: Zicht op de westmuur van de crypte met de dichtgemetselde ingang.

In de hoofdruimte van de crypte staan elf doodskisten, zes van volwassen formaat, drie kleinere en twee van het formaat voor heel jonge kinderen (afbeeldingen 9 & 13). Tussen de kisten is een oost-west lopend gangpad, dat tegen de westmuur eindigt bij een met onregelmatig metselwerk gesloten oorspronkelijke deuropening (afbeelding 12).

Afbeelding 13: Doorgebroken gat in het gewelf en doodskistjes van kleine kinderen.

Rechtsboven de dichtgemetselde ingang is een door het gewelf gehakt gat zichtbaar dat van boven is afgesloten met een betonplaat (afbeeldingen 12 & 13). Via deze opening is de crypte in 1967 betreden. Het gewelf zal door dit gat ter plekke zijn verzwakt.

Het onderste deel van de buitenmuren is verbreed, typisch voor een fundament en niet bedoeld om zichtbaar te zijn (afbeeldingen 4 & 5). Met het voor een (middeleeuwse) crypte atypische tongewelf toont dit dat de crypte geen deel van het oorspronkelijke ontwerp van de kerk was.

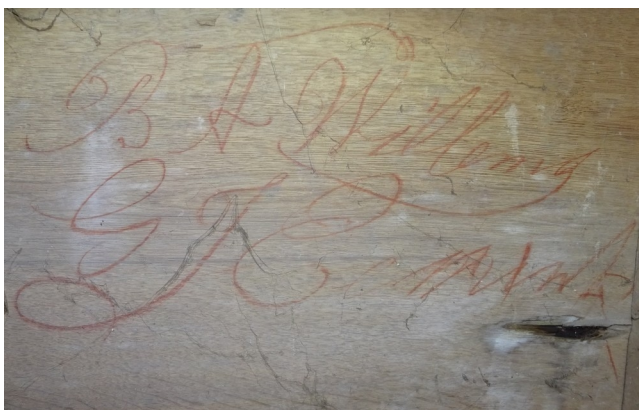

Afbeelding 14: Muurankers op de hoek van de afscheidingsmuur van de bijruimte.

De afscheidingsmuur van de bijruimte heeft op de hoek twee muurankers die deze met het gewelf verbinden (afbeelding 14). De zuidelijke muur van de bijruimte heeft twee vuistgrote ventilatiegaten. Een groot deel van deze zuidmuur heeft donker en afwijkend metselwerk (afbeeldingen 4, 11 & 14). Dit is van latere datum en lijkt de plek van de grote opening te zijn waardoor De Graaf in 1915 de bijruimte en de daar aanwezige kisten heeft onderzocht. Bij het weer dichtmetselen van de opening is door het modernere materiaal het donkere metselwerk ontstaan. Een tekst op een doodskist in de bijruimte met mogelijk het jaartal 1915 ondersteunt deze veronderstelling (afbeelding 15). In de bijruimte staan kisten ook op kistdragers, ingemetselde ijzeren staven (afbeelding 17).

Afbeelding 15: Graffiti in krijt op de kopse kant van een doodskist in de bijruimte (westzijde van de bovenste rij doodskisten).

Ook op een doodskist in de hoofdruimte staat een graffiti (afbeelding 16). Het betreft twee namen: "B.A. Willems" en minder leesbaar "G.J. Ee[??]ink" (?). Wanneer deze graffiti is aangebracht, is onduidelijk, mogelijk 1985, maar het toch vrij archaïsche moderne handschrift wijst eerder op 1967 of daarvoor.

Afbeelding 16: Graffiti op de meest zuidwestelijke doodskist in de crypte (hoofdruimte).

Afbeelding 17: Blik in de bijruimte van de crypte van Almen door de meest westelijke en hoogste ventilatieopening van de twee klein ventilatieopeningen in de zuidelijke afscheidingsmuur. Op de achtergrond is de door de westelijke afscheidingsmuur in tweeën gedeelde noordelijke ventilatieopening in de buitenmuur van de kerk zichtbaar. De doodskisten in de bijruimte zijn in twee lagen geplaatst, de onderste parallel aan de lengteas van de kerk, de bovenste laag haaks daarop op ijzeren kistdragers. Voor zover herkenbaar zijn op de deksels van alle op deze foto zichtbare doodskisten teksten over de doden aangebracht met koperen kopspijkertjes.

Een verdere beschrijving van de aanwezige doodskisten is afzonderlijk gerapporteerd (Eeltink 2019). De algemene conditie is gezien de leeftijd en de omgeving van de objecten zeer goed.

Afbeelding 18: Het draagsysteem van de doodskisten in de hoofdruimte.

De doodskisten in de hoofdruimte rusten op eikenhouten dwarsbalken (afbeelding 18). Deze balken worden op hun beurt gedragen door poeren van metselwerk en hergebruikte (fragmenten van) zandstenen bouw-elementen, vermoedelijk delen van vensters zoals montanten, wellicht afkomstig van de kerk zelf. Deze constructie beschermt tegen staand en optrekkend vocht van de vloer.

Afbeelding 19: Puin, bladeren en recent afval en meer onder de doodskisten.

Op de vloer van de crypte bevindt zich een divers pakket materiaal, waarop moderne rommel aanwezig is, variërend van weinig tot veel (afbeelding 19). Het betreft onder meer bladeren en takken, papier, plastic, zelfs resten van vuurwerk en een opvallend aantal knikkers. De brandbare componenten van de rommel vormen samen met de doodskisten en hun inhoud een potentieel brandgevaar.

Een stok in de crypte met daaraan gebonden vuurwerk onderstreept dit gevaar (afbeelding 4). Tussen de rommel zijn ook objecten aanwezig van oudere datum. Behalve puin zijn de meest opvallende objecten op en in dit pakket (fragmenten) menselijk botmateriaal, minstens twee handvatten van een doodskist, resten van een krant van voor de spellingshervorming in 1934 en bewerkt hout, mogelijk van een draagbaar of meubel (afbeelding 18). De herkomst van de losse mensenbotten is nog onduidelijk, maar ze zouden uit (verdwenen) doodskisten kunnen komen of uit verstoorde begravingen onder de kerkvloer, bijvoorbeeld bij de aanleg van deze crypte.

Het pakket materiaal op de vloer heeft een wisselende dikte en is het dikst in een waaier voor de afgesloten oorspronkelijke deuropening. De samenstelling van het vloerpakket bestaat uit verschillende materialen, waaronder puin, zand en pleisterwerk c.q. vertinningsmateriaal van de muren en het gewelf. De Graaf vermeldt dat hij in 1915 een “waarlijk niet geringe stoflaag” heeft gezien, die vervolgens werd verwijderd (De graaf 1926, 305). Het is aannemelijk dat het pakket op de vloer mede dit ‘stof’ betreft. Dit betekent dat het in 1915 van de kisten geveegde en op de vloer gevallen materiaal een daaronder gelegen laag of pakket afdekt en beschermt. Tevens lijkt gezien de daar aanwezige waaier van ‘sediment’ een deel van het materiaal op de vloer via de inmiddels afgesloten ingang in de crypte te zijn gekomen.

Het gehele aanwezige pakket moet dan ook als een archeologisch relevante ophoging van de bodem worden gezien, van de oppervlakte met rommel, puin en menselijk botmateriaal tot de waarschijnlijk onder dit pakket aanwezige onzichtbare en naar verwachting geplaveide oorspronkelijke vloer. De verschillende momenten van depositie impliceren dat ook sprake is van een stratigrafie, een met verloop van tijd ontstane gelaagdheid, waardoor het pakket informatie kan bevatten over de oorsprong en het gebruik van de crypte én de chronologie daarvan.

Afbeelding 20: Waterschade aan de meest zuidwestelijke doodskist in de hoofdruimte.

In de hoofdruimte is in het verleden aan het voeteneind van de meest zuidwestelijke kist waterschade ontstaan (afbeelding 5 & 20). Dit is veroorzaakt doordat deze kist strak tegen de buitenmuur heeft gestaan. Zo kon vocht vanaf de sterk voor weersinvloeden gevoelige buitenmuur in contact komen met de doodskist. Het feit dat alle overige kisten een stukje van de muur staan, duidt er op dat deze kist ooit iets naar achter is verschoven.

Wanneer deze kist tegen de muur is geschoven is onduidelijk, wellicht in 1967. Op de tekening uit 1926 staat de kist nog vrij, terwijl op de foto's uit 1985 te zien is dat deze toen al tegen de buitenmuur stond en reeds waterschade had (afbeelding 6, tweede rij links). Met toestemming van de vertegenwoordiger van de kerkenraad is deze doodskist tijdens de quick scan iets van de muur geschoven om verdere directe inwerking door vocht op en in de buitenmuur te voorkomen.

Het hoofddoel van de quick scan was om vast te stellen of inderdaad natuurlijke mummies in de Almense crypte aanwezig zijn. Bij het onderzoek is bij alle in de hoofdruimte aanwezige doodskisten voorzichtig gecontroleerd of de deksel makkelijk kon worden geopend, in elk geval door niet meer kracht toe te passen dan nodig zou moeten zijn om een al helemaal losse deksel enigszins op te tillen. Dat bleek bij twee deksels het geval, een kist van een volwassene en een kist van een kind. Deze deksels werden aan één zijde heel iets opgetild om een voldoende grote kier te maken om in de doodskist te kunnen kijken. In beide gevallen bleek dat in de doodskisten menselijke resten en goed geconserveerd textiel aanwezig zijn. Het is goed mogelijk dat meer doodskisten eenvoudig hadden kunnen worden geopend, maar dat bleek niet nodig.

Daarmee heeft het hoofddoel van de quickscan een positief resultaat gekregen: er zijn natuurlijke mummies in de Almense crypte aanwezig. Uit ethische overwegingen, primair piëteit en discretie ten aanzien van de overledenen zijn de resultaten van de quick scan die de doodskisten en hun inhoud betreffen in een afzonderlijke korte rapportage gerapporteerd: *De mummies van Almen: Quick scan naar de inhoud van de crypte van de Protestantse kerk in Almen, Gelderland* (= Osteologische Rapportage Aestimatica 19; Eeltink 2019).

8 Conclusies

- a) De crypte behoort niet tot het oorspronkelijke middeleeuwse ontwerp van de kerk, maar is een latere toevoeging. Dit blijkt uit de bouwwijze van de buitenmuren en het gewelf.
- b) De crypte beslaat niet hele koor. Aan de westzijde is een strook ruimte over die de (resten van) de oorspronkelijk aanwezige trap naar de ondergrondse ruimte zal bevatten.
- c) De crypte is ontworpen om de bijgezette overledenen te conserveren door uitdroging. De daarvoor gecreëerde luchtstroom functioneert nog steeds. Het is absoluut essentieel dat toekomstige aanpassingen aan de crypte deze luchtstroom niet verminderen of blokkeren, want dit zal onvermijdelijk tot degradatie van de doodskisten en hun inhoud leiden.
- d) De bijruimte van de crypte is een latere aanpassing van het ontwerp van de ruimte.
- e) De oorspronkelijk ingang van de kelder is dichtgemetseld, maar het daarop aansluitende gangpad is nog aanwezig. Het is technisch goed uitvoerbaar deze ingang te herstellen.
- f) In het gewelf is een gat aanwezig waardoor de crypte in 1967 is betreden. Het gat zal het gewelf verzwakken en is afgedekt met een betonplaat. Alsnog herstellen is raadzaam.

- g) Donkerder metselwerk in de zuidmuur van de bijruimte markeert de opening waardoor De Graaf in 1915 deze ruimte heeft betreden en onderzocht. Een graffiti bevestigt dit.
- h) In de hoofdruimte van de crypte zijn elf doodskisten aanwezig, in de bijruimte zeven. Het betreffen kisten van volwassenen, iets kleinere kisten en kisten voor heel kleine kinderen.
- i) De conditie van de doodskisten is zeer goed, maar in één geval is waterschade opgetreden door contact met de vochtige buitenmuur.
- j) De draagconstructie van de doodskisten in de hoofdruimte is bedoeld om de kisten te beschermen tegen vocht van de vloer en bestaat deels uit hergebruikte zandstenen fragmenten van (middeleeuwse) vensters, waarschijnlijk van de kerk zelf.
- k) De twee doodskisten die konden worden geopend bevatten resten van mensen en textiel.
- l) De conditie van de menselijke resten en het textiel is zeer goed en hoogst uitzonderlijk.
- m) Op de vloer is een pakket materiaal aanwezig dat tenminste deels afkomstig is van een pleister- of vertinningslaag op de muren en het gewelf, deels van bouw/sloop-activiteiten.
- n) Het pakket op de vloer is een archeologisch relevant ophoging. Op en mogelijk in het pakket aanwezig bouw materiaal en menselijke skeletresten bevestigen dit.
- o) Op de vloer is veel rommel aanwezig, waaronder bladeren, takken, papier, plastic en vuurwerk. In combinatie met de uitgedroogde doodskisten en hun inhoud vormt dit een brandgevaar, niet enkel voor de inhoud van de kelder, maar voor het hele kerkgebouw.
- p) Het kennisniveau over de crypte en haar inhoud is vooralsnog gering, maar kan door onderzoek zeer sterk worden verhoogd. Een hoger kennisniveau zal noodzakelijk zijn voor een juist beheer van het complex en de daarin besloten waarden.
- q) De crypte van Almen is volstrekt uniek en heeft een zeer hoge wetenschappelijke en cultuurhistorische waarde. Dat betreft zowel de grafkelder zelf als haar inhoud.
- r) Deze waarden staan onder druk. Enerzijds door de toestand waarin de kelder zich nu bevindt. Anderzijds door de tweeslachtige toegankelijkheid: de simpele mogelijkheid voor verontreiniging om door ventilatieopeningen de kelder te bereiken, maar onmogelijkheid om onderhoud te plegen en adequaat in te grijpen in het geval van een calamiteit.
- s) De crypte behoeft een hoognodige grote schoonmaak en heeft een ernstige achterstand in onderhoud, onder andere de grotendeels verdwenen bepleistering/vertinning die het metselwerk beschermt. Ook de doodskisten zijn toe aan schoonmaak en enig onderhoud.
- t) De overledenen in de crypte werden bijgezet met de intentie dat hun lichamen bewaard zouden blijven. De verantwoordelijkheid en zorg daarvoor ligt nu bij de huidige generaties.
- u) Deze quick scan toont dat een integraal systematisch onderzoek mogelijk en zinvol is.

9 Literatuur

– – ; 1962. “*Na Voorburg nu ook Almen. In “Almens kerkje” werden in 1915 tanige mummies gevonden.*” in: Leeuwarder Courant, 27 september 1962. (Leeuwarden)

Dijksman, J.P.; 2018. “*Mummies in de Almense kerk.*” in: Ons merkenboek, 36ste jaargang nr. 1 - februari. (Gorssel)

Eeltink, N.T.D.; 2019. De mummies van Almen: Quick scan naar de inhoud van de crypte van de Protestantse kerk in Almen, Gelderland (= Osteologische Rapportage Aestimatica 19). (Hengelo)

Graaf, J. de; 1926. “*De kerk te Almen.*” in: Graaf, J. de; 1926. Uit Gorssel's verleden, Bijdrage tot de geschiedenis van het platte land. (Deventer).

Grood, E. de; 2018. De mummies van Almen, feiten en reconstructie. [In voorbereiding]

Kok, H.L.; 2005. Thanatos, de geschiedenis van de laatste eer. (Heeswijk-Dinther)